

»Adel er arvelig, men Dyd maae erhverves«

Den patriotiske bevægelse i det danske monarki 1780-1799

Juliane Engelhardt

Fortid og Nutid september 2002, s. 161-187

De senere år har dansk og international forskning i national identitet formet sig som et opgør med den primordiale historietradition, dvs. opfattelsen af, at nationen er naturgiven og urgammel. I forlængelse heraf er man begyndt at skelne mellem patriotisme og national identitet. I denne artikel argumenteres for, at de utallige patriotiske selskaber, som blev stiftet overalt i hele den dansk-tysk-norske stat i årtierne omkring 1800, kan belyse den førnationale identitetsfølelse.

Juliane Engelhardt, f. 1968, cand. mag. i historie og filosofi, ph.d.-stipendiat på Rigsarkivet og Institut for Historie, Københavns Universitet. Har tidligere skrevet om helstatspatriotisme og national identitet i artiklen; »*Ueberhaupt glauben wir uns als dänische Bürger*«. Slesvig-holstensk helstatspatriotisme 1784-1814, Meddelelser fra Thorvaldsens Museum 2001.

Kærlighed til fædrelandet er et begreb, der relaterer sig til både det alment menneskelige og det historisk signifikante. Vi må antage, at ethvert menneske, uanset tid og sted, føler en tilknytning til sin egn og sit land, og at man opfatter fællesskabet med de øvrige indbyggere som en del af ens individuelle identitet. Samtidig er kærlighed til fædrelandet en rammebetegnelse, der gennem historien har antaget forskellige udtryk afhængigt af hvilken politisk og kulturel periode det optræder i. Fædrelandskærlighed er således ikke et entydigt begreb, men har haft forskellige historiske fremtrædelsesformer.

Denne artikel handler om hvordan kærlighed til fædrelandet kom til udtryk i slutningen af 1700-tallet. Patriotisme var det helt centrale begreb i de offentlige diskussioner i den sene Oplysningstid over det meste af Europa. De første patriotiske impulser synes at udgå fra Storbritannien, hvor »public spiritedness« var en opfordring til at underordne private interesser

det almene bedste. I Frankrig var patriotisme ligeledes et begreb, der forpligtede borgeren på »volonté générale«. I *Den store franske Encyklopædi*, udgivet 1751-72, defineredes patriotisme som en politisk dyd, og i perioden omkring den franske revolution udkom omkring 60 aviser og tidsskrifter, hvor *patriot* eller *patriotisk* indgik i titlen. I Sverige udkom der i 1790'erne ligeledes tidsskrifter med titler som *Medborgaren*, *Patrioten* og *Människjovännen*. I Tyskland dannedes utallige patriotiske selskaber, hvis fælles målsetting var at befordre »*das gemeine Beste*«.

I det danske monarki var borgerskabet under indflydelse af de samtidige europæiske strømninger. Her indledtes Oplysningstidens patriotisme med Sorøprofessoren Jens Schelderup Sneedorffs skrift *Den patriotiske Tilskuer*, der udkom to gange om ugen i perioden 1761-63. Tidsskriftets gennemgående tema var det gode eksempel, dvs. hvordan hver enkelt borger; bonde, skolelærer og præst, købmand, adels-

mand og regent kunne handle patriotisk i forhold til sin stand. Hovedsynspunktet var, at den enkelte havde en forpligtelse til at tilsidesætte egne interesser og lade sine handlinger styre af hensynet til almenvellet.

Oplysningstidens patriotisme blev udbredt i samspil med den politiske udvikling i monarkiet. Da de gottorpske dele af hertugdømmet Holsten blev mageskiftet med Oldenburg i 1773, blev den danske konge uindskrænket herre over hele området mellem Kongeåen og Altona. Det feudalt prægede samfund var under udvikling, og staten blev i stigende grad en dynamisk kraft i samfunds- og erhvervslivet. Statsmagtens forvaltningsmæssige infrastruktur blev forbedret, og embedsmændenes position i lokalsamfundene blev styrket. Betydelige dele af de sociale og juridiske institutioner, som før havde hørt under godserne, blev efterhånden overtaget og udbygget af staten. Parallelt med denne udvikling fandt der en ideologisk oprustning sted. Trykkefrihedsreglerne var lempelige i perioden 1784-1799, og i bøger, småskrifter og tidsskrifter opstod en opinion, der i udstrakt grad engagerede sig i statsanliggender og i statens indre forhold. Det var primært borgerskabet, der markerede sig i de offentlige diskussioner og meningsytringer. Overordnet var diskussionerne præget af et ønske om reformer, og reformvenlighed blev kædet sammen med en patriotisk indstilling. I den offentlige debat diskuteredes forholdet mellem stat og borger, befolkningens rettigheder og forpligtelser i forhold til staten. Den patriotiske opinion var en politisk pressionsgruppe, der ønskede en dynamisk enevælde. Samtidig var patriotismen en integrerende kraft, en bestræbelse på at styrke indbyggernes tilhørsforhold til staten i takt med, at staten konstituerede sig som bredere end godsernes lokalt afgrænsede tilhørsforhold.

De patriotiske selskaber

I perioden mellem 1769 og 1813 blev der stiftet patriotiske selskaber overalt i monarkiet (se oversigten i slutningen af artiklen). Det var en sand vrimmel af selskaber; på hver egn, i hver by, ja helt ned på sogneniveau sluttede borgerskabet sig sammen i foreninger, der skulle befordre tidens modeord; det almene bedste. Selskaberne var konkrete resultater af periodens ideologiske udvikling, og de kan belyse patriotismens geografiske og sociale udbredelse.

Denne artikel indgår som en delundersøgelse af et større studie af de patriotiske selskaber og omhandler primært fire af de største selskaber: Næstveds patriotiske Selskab, Selskabet for Borgerdyd, Die schleswig-holsteinische patriotische Gesellschaft og Det patriotiske Præmieselskab i Kalundborg. Jeg vil her fremlægge hovedtræk af selskabernes ideologiske program, og redegøre for i hvilket omfang selskaberne var eksponenter for nogle alment accepterede holdninger og værdier i perioden, og i hvilket omfang de var normative og meningsdannende.

I kontrast til den meget omfattende forskning i 1800-tallets nationale bevægelse står den sparsomme forskning i 1700-tallets patriotiske bevægelse. Det skyldes primært, at det er »tabernes historie«; helstatspatriotismen var en tværnational fællesskabsfølelse, og det har fundet ringe forståelse i en nationalt orienteret historieforskning, der i hovedsagen har hæftet sig ved de bevægelser i historien, der førte frem til den statsform og identitetsfølelse vi kender i dag. Fra omkring 1980'erne har dansk og international forskning i national identitet imidlertid formet sig som et opgør med den nationale historietradition. I forlængelse heraf er man begyndt at sondre mellem patriotisme og national

identitet. Historikere har efterlyst en begrebsafklaring¹ og en undersøgelse af, hvorvidt der eksisterede en før-national identitet og forståelsesramme i helstaten på tværs af de sproglige og kulturelle skel. Min undersøgelse ligger i forlængelse af dette interesse-skift.

Udbredelse og medlemmer

Det kongelige danske Landhusholdningsselskab blev stiftet i 1769 og var det første patriotiske selskab i helstaten. Det var et forbillede for de øvrige patriotiske selskaber i hvert fald i kongeriget. Die Königlich-Dänische Acker-Academie blev oprettet i Slesvig allerede i 1762, men det fik ikke synderligt gennemslagskraft og sygnede hurtigt hen.

Landhusholdningsselskabet var et semistatsligt organ; det blev stiftet på foranledning af J.H.E. Bernstorffs protegé Martin Hübner, kong Christian 7. var selskabets protektor og dets bestyrelse var løbende anført i Hof- og Statskalenderen. Desuden deltog både arveprins Frederik og kronprins Frederik flere gange i selskabets møder og udskrev prisopgaver gennem selskabet.

Næstveds patriotiske selskab blev etableret i 1780 af storkøbmand Niels Ryberg og læge Christian Elovius Mangor, der 1783-1801 var stadsfysicus i København. Selskabet var ikke et lokalt foretagende; hovedparten af medlemmerne kom fra København, og fra 1789 blev møderne afholdt i hovedstaden. Opgjort i antal personer toppede selskabet i 1782 med 125 medlemmer. I 1789 var medlemstallet faldet til 88 personer, men kongefamilien, hoffet og ledende regeringsmedlemmer havde da meldt sig ind i selskabet og støttede det med større pengebeløb.² Flere af selskabets medlemmer, bl.a. Mathias Lunding og Carl Pontop-

pidan sad i direktionen for fattigvæsenet i København. Sammenholder man endvidere selskabets medlemsoversigt med Hof- og Statskalenderen fremgår det, at flere medlemmer havde sæde i Landfabrik- og Spindeskolekommissionen, der hørte under Kommercekollegiet. Kommerce- og finansminister Ernst Schimmelmann var desuden en af selskabets betydeligste økonomiske støtter. I slutningen af 1700-tallet sygnede selskabet imidlertid hen og blev ophævet helt i 1809.

Selskabet for Borgerdyd blev stiftet i København i 1785. Selskabets præsident var kaptajn Andreas Heinrich Stibolt, der fra 1788 tillige var medlem af Landfabrik- og Spindeskolekommissionen. Tyge Rothe, der var en af periodens mest fremtrædende politiske debattører, var et aktivt medlem og holdt flere taler i selskabet. I 1785 havde Selskabet for Borgerdyd 74 medlemmer. Det var steget til ca. 375 i 1789, på trods af at 125 medlemmer var brudt ud i 1786 og stiftet Selskabet for Efterslægten. Borgerdydsselskabet var dog et kortlivet foretagende; det ophørte allerede omkring 1791.³

August Christian Heinrich Niemann var professor i kameralvidenskab, datidens statskundskab, ved Christian-Albrecht-Universität i Kiel. Han var initiativtager til *Die schleswig-holsteinische patriotische Gesellschaft*, der blev stiftet i 1786. W.E. Christiani, der var professor i historie samme sted, var selskabets præsident. Selskabet havde fra 1787 det tysksprogede tidsskrift *Schleswig-holsteinische Provinzialberichte* som talerør. De første år abonnerede 148 personer på *Provinzialberichte*. Tyngdepunktet lå i Holsten (137 abonnenter), hvoraf der alene i Kiel var 50 abonnenter.⁴ Det er interessant, set i lyset af den senere nationale bevægelse, der netop havde Kiel som geografisk udgangspunkt. Selskabet gik i sig selv omkring 1800, men blev reetableret af fabri-

Det
Kongelige Danske
Landhuusholdings-
Selskabs
Skrifter.

J. Haas sculpsit 1776.

Første Deel.

Kjøbenhavn, 1776.

Trykt og forlagt ved Nicolaus Møller,
Kongelig Hof: Bogtrykker.

kant Johan Daniel Lawätz i 1812 og havde da 343 medlemmer. Selskabet ophørte helt i 1858.

Det patriotiske Præmieselskab i Kalundborg blev stiftet i 1792. Byens præst Nils Rudolf Suhr og byens borgmester Thomas Eichel Bartholin var de drivende kræfter. Enkedronning Juliane Marie var æresmedlem og donerede årligt 50 rd. indtil sin død i 1796. Hun havde overfor selskabet tilkendegivet »*Sit høie Velbehag med dets Foretagender*«. ⁵ Blandt selskabets medlemmer var en af tidens mest dynamiske topembedsmænd Christian Colbjørnsen, der var sekretær i den store landbokommission og sekretær i Landhusholdningsselskabet 1786-90. Selskabets medlemstal toppede i 1800 med 116 medlemmer. Herefter sygnede selskabet hen og ophævedes formelt i 1819. ⁶

For alle fire selskaber var det gældende, at medlemmerne helt overvejende rekrutteredes blandt borgerskabet. Inden for borgerskabet var den geografiske og erhvervsmæssig segmentering dog bred. Medlemmerne talte både universitetsprofessorer og lokale embedsfolk, handelsmagnater og lokale købmænd. Der var officerer og gejstlige, både biskopper og præster i mindre afsidesliggende sogne. Det var selskaber som alle, der var noget, eller ville være noget, meldte sig ind i.

Selskaberne blev tydeligvis sanktioneret af kongefamilien og regeringen; ledende personer i centraladministrationen var medlem af de patriotiske

selskaber, og ledende medlemmer af de patriotiske selskaber havde tillidsposter i centraladministrationen. Tidligere forskning har peget på, at enevælden og borgerskabet frem til omkring 1799 ikke stod som hinandens modsætninger, men som samarbejdspartnere. Den fælles målsætning var et socialpolitisk reformprogram og ønske om at ophjælpe landbrug og industri. ⁷ Det er min opfattelse, at i de patriotiske selskaber blev denne alliance formaliseret. Regeringens økonomiske og moralske støtte viser, at selskaberne opfattedes som en medspiller i dens politiske bestræbelser. Forholdet mellem kongehus og borgerskab var endnu harmonisk.

De patriotiske selskaber var i princippet åbne foreninger, og adskilte sig derved fra både frimurerlogerne og de mere uformelle klubber. I selskaberne gav medlemmerne gennemgående udtryk for, at de arbejdede for almenvellet og det almene bedste. Det er begreber, der har en demokratisk accent; patrioterne hævdede, at de ville befordre samfundets og alle indbyggernes velstand, ikke standsindikerede interesser. I alle fire selskabers lovsæt blev det da også klart formuleret, at alle, uanset rang og stand, kunne optages i selskaberne, også udlændinge, når man blot overholdt selskabernes målsætning. Eksempelvis i Selskabet for Borgerdyd; »*Enhver god Mand, han være Bonde eller Borger, høi eller ringe, Adel eller ikke Adel kan antages som Medlem af Selskabet*«. ⁸ Almuen fi-

◀ Vignet på titelbladet i *Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskabs Skrifter*. Kvinden, en personificering af Landhusholdningsselskabet, holder to kranser i hånden. Kransene symboliserer, at selskabet uddelte forskellige belønninger, både bægere, medaljer og pengebeløb til forskellige erhverv. Kvinden er omgivet af genstande, der udtrykker selskabets forskelligartede indsatsområder. Ploven og fiskenettet symboliserer selskabets belønninger til folk, der havde gjort en særlig indsats indenfor landbrug og fiskeri. Trekanten med loddesnor illustrerer videnskab og landmåling. Den henviser til, at selskabet også udskrev og belønnede teoretiske prisopgaver. Merkurstangen symboliserer handel, og overflødhedshornet med mønter, der fosser ud, er et billede på omsætning. Det andet overflødhedshorn bugner af korn og frugt, og henviser til Landhusholdningsselskabets overordnede bestræbelse på at højne landets velstand. Vignetten er fremstillet af kobberstikker Jonas Haas i 1773 (Foto: Det kongelige Bibliotek).

gurerer imidlertid ikke i medlemsfor-
tegnelserne. Patrioterne gav selv ud-
tryk for, at de ønskede at mobilisere
alle lag i befolkningen i de patriotiske
bestræbelser, men i praksis var selska-
berne socialt eksklusive. Medlemmerne
så ikke noget paradoksalt i det-
te forhold; de hverken beklagede al-
muens manglende deltagelse eller tog
initiativer til at få de lavere stænder
til at melde sig ind. Det var en central
tanke i den patriotiske ideologi, at en-
hver skulle arbejde for det fælles bedste,
men patrioterne ville ikke lighed i
ordets moderne betydning.

Påvirkningen fra Tyskland og Storbritannien

Fra midten af 1700-tallet blev der op-
rettet patriotiske selskaber over hele
Europa. De helstatslige selskaber fik
væsentlige impulser fra især de tyske
og de britiske selskaber, først og frem-
mest The Society for the Encourage-
ment of Arts, Manufactures, and Com-
merce, der blev stiftet i London i 1754,
og Die Hamburgische Gesellschaft zur
Beförderung der Künste und Nützli-
chen Gewerbe, der blev stiftet i 1765.
Medlemmerne af de helstatslige sel-
skaber lagde ikke skjul på, at de hen-
tede deres ideologiske forbilleder i ud-
landet, og at man opfattede selskaberne
som en del af en større europæisk
patriotisk bevægelse: »*Af slige Nyttige
Indretninger have vi Exempler nok for
os i andre Lande, saasom det dublin-
ske, det physikalske i Zürich, det lon-
donske, det britanniske, det i Rouen,
det russiske i Petersborg, det bernske, og
de tyske oeconomiske. Lad være, at
alle disse Selskaber ere ældre end vo-
res, det er dog bedre at komme sildig
end aldrig*«. ⁹

1700-tallets statspatriotisme var
altså ikke et isoleret helstatsligt fæ-
nomen. Som den senere nationale be-
vægelse var det nogle ideologiske

strømninger, der var udbredt i det me-
ste af Europa. Medlemmerne impor-
terede udenlandske tanker og idealer
og applicerede dem på helstatslige for-
hold. Både i ideologi og sprogtone var
der stor overensstemmelse mellem
de patriotiske selskaber i helstaten
og lignende selskaber i Det tyske
Rige. ¹⁰

Selskabernes formål

De patriotiske selskaber blev stiftet
med både prosaiske og idealistiske
målsætninger. Det var økonomiske
selskaber, der ville ophjælpe industri
og manufaktur og højne landbrugets
produktionsevne. Det var et hoved-
synspunkt, at man ville fremme den
indenlandske produktion for at mind-
ske importen. Konkret ønskede Næst-
veds patriotiske Selskab; »*Høravlens
Udbredelse og Forbedring, Linned-
spinderiers Anlæg og Linnedets Væv-
ning her i Landet*«. Det patriotiske
Præmieselskab i Kalundborg havde til
hensigt »*at oplive Virksomhed, opmun-
tre Vindskibelighed og udbrede Nær-
ringsveie*«. ¹¹ Selskabet for Borgerdyd
iværksatte ikke egentlige industri-
fremmende foretagender, men med-
lemmerne beklagede tidens hang til
luxus og proklamerede, at selskabets
hovedformål var »*intet andet end at
fremme Tarvelighed*« og »*væmmelse for
Yppighed*«. ¹² Både i bogstav og ånd var
der sammenfald mellem selskabets for-
målserklæringer og regeringsforord-
ningen af 20. januar 1783 angående
»*Overdaadigheds Indskrænkning*«. ¹³
Forordningen skulle befordre tarvelig-
hed i klæder og fødevarer, fordi import
af luksusvarer var medvirkende til en
negativ betalingsbalance. Analogt her-
til lød det i Selskabet for Borgerdyds
love: »*Selskabets Formaal; hvorledes
Opmuntringer best bör giøres at Borge-
ren nyde de Fordeele som gjør at Fa-
briquer kan trives i Landet og komme i*

den Flor, at vi kan undvære Fremmedes Arbeide, og ikke lønne Fremmede ved vores Sved, men selv høste Frugt af vores Bestræbelser«. ¹⁴

De patriotiske selskaber havde folkeoplysning som en anden central målsætning. Medlemmerne var under indflydelse af den tyske filantrop Johann Bernhard Basedow, hvis centrale idé var oprettelse af realskoler. De første realskoler blev etableret i det pietistiske Halle i Tyskland, og Borgerdydsselskabet oprettede i 1787 en gratis drengeskole, der året efter blev delt i to. Selskabet etablerede et almuebibliotek og udsendte 1785-86 en fordansket udgave af det tyske skrift *Almuens Lærer*, der var et produktivitetsfremmende, populærvidenskabeligt og moralsk dannende skrift for bonden. ¹⁵ Det patriotiske Præmieselskab i Kalundborg tog omkring 1800 initiativ til en realskole, hvor børn af uformuende havde gratis adgang. Skolen åbnede dog først i 1816. Det slesvig-holstenske patriotiske selskab etablerede ligeledes sognebiblioteker. Selskaberne var lokale kanaler for Landhusholdnings-selskabets oplysningsarbejde, og medlemmerne plædede endvidere for, at det var statens opgave at anlægge lærerseminarier.

Selskabernes arbejde pegede altså i flere retninger, men medlemmerne proklamerede, at de arbejdede med en fælles ideologisk målsætning: at »udbrede en patriotisk Tænke- og Handlemåde«. ¹⁶ Medlemmerne tiltaltes og omtaltes kontinuerligt som patrioter og gav udtryk for, at de var en bevægelse, der var bundet sammen af en fælles patriotisk ideologi. Eksempelvis havde Borgerdydsselskabets formålserklæring en paragraf om, at man ville samarbejde med Landhusholdnings-selskabet: »For nöiere at blive bekiendt med Ting som kan giøres i Staten (...) paa det Selskabet, efter dets Kraft til at virke, og Lyst og gode Villie til at virke got, kan komme Staten til Hielp.(...) Vi

begge, kunde gladeligen foreene vore fælleds Kræfter til vort fælleds store Formaal, Statens Beste!«. ¹⁷

Den gode patriot

Patrioterne var under indflydelse af en filantropisk bølge, der voksede frem i Europa i slutningen af 1700-tallet. Den offentlige debat var empatisk og kendetegnet ved medfølelse for de vanskeligt stillede. Samtidig var holdningen til, hvem der var moralsk ansvarlig for den sociale nød ved at ændre sig. Man var ved at få en ny indstilling til, hvordan man kunne forebygge kriminalitet og afhjælpe fattigdom.

I oplysningsdebatten var der almindelig enighed om, at bondestanden var doven og vrangvillig, at almuens levede i et åndeligt armod, præget af fordomme og overtro. Det er en temmelig mistrøstig karakteristik. Patrioterne havde dog et optimistisk syn på mennesket, og en tiltro til at almuens kår kunne forbedres, såfremt midlerne blev mobiliseret. Hvert enkelt menneske skulle derfor opdrages til at virkeliggøre sit potentiale. I de patriotiske selskaber betragtede medlemmerne fornuften som det gode, der skulle højne bondens dannelse; gennem boglig lærdom ville man komme almuens fordomme og overtro til livs. Grundtonen i selskaberne var entusiastisk og progressiv, enhver kunne blive oplyst og dannet; »Menneskeslægtenes Lykke er nøie knyttet til Fornuftens Fremgang. Naturen har nedlagt en Sæd i alle Hierter, der kun venter paa Fornuftens Dannelse (...) en fri Oplysning. Til denne Oplysning er Bonden, den tjenende Klasse, ligesaa skikket af Naturen som Embedsmanden, den Lærde, Ministeren, ja Regeringen selv«. ¹⁸

Medlemmerne betegnede de patriotiske selskaber som filantropiske foreninger. Gennem det patriotiske arbejde ville man løfte bondestanden ud af

fattigdommen. »Sande Venner af Fædrenelandet (er dem) som have vidst ret Vei, eller Stræbt at udfinde en god Vei, til at forbedre den ringe Stands Vilkaar og Kundskaber. Det ere een af Deres visseste borgerlige Pligter, at bidrage til Bondestandens Forbedring«. Ligeledes udtryktes i Det lollandske Læseselskab medfølelse for almuen; »Disse som vi see trave i Vankundigheds Taage, blindede af Overtroens Mørke vil vi hellige vore Kræfter. Vi er skyldige til at kalde vor Vildfarende, ja selv vor mishandlede Broder tilbage fra Fordervelsens Vey«. ¹⁹

Patrioterne fremhævede, at fattigdom og uvidenhed havde strukturelle årsager og skyldtes samfundets indretning. De mente, at problemerne først og fremmest skyldtes en forkert prioritering fra statsmagtens side. I selskaberne understregede man derfor nødvendigheden af, at der blev oprettet fattig-, vajsens- og sygehuse, skoler og bogsamlinger for at afhjælpe fattigdommen og udbrede viden og lærdom. Selskaberne var selv aktive i bestræbelserne, bl.a. oprettede Selskabet for Borgerdyd en forsørgelsesanstalt for faderløse i 1786. Medlemmerne argumenterede dog for, at de sociale reformer overordnet skulle organiseres i statslig regi; de mente, at det var staten, der havde ansvar for at give de fattige bedre livsvilkår. Det var en udbredt opfattelse i tiden, og blev også udtrykt i ugeskriftet *Borgervennen*, der blev udgivet af Det forenede Understøttelsesselskab; »Naar man ser det raae udannede Menneske behersket af Fordomme og Overtro (...) naar man hører ham tale om Varulve, Riddere og Lygtemænd beklager man ham, men man underskylder ham fordi man indseer, at det Fordommenes Aag, hvoraf han trykkes skyldes den Stand, hvori Tilfældet lod ham fødes og maaske ikkun alt for ofte den Regiering, som ikke med tilstrækkelig Omhue sørgede for de saa kaldte ringere Klassers moralske og intellektuelle Forbedring«. ²⁰

I lande der havde en stærk enevælde, som eksempelvis Frankrig og Danmark, blev disse landes senere demokratiske styreform kendetegnet ved en stærk centralmagt. I mere decentralt styrede lande, som Storbritannien, vedblev statens velfærdsinstitutioner at være forholdsvis svage, efter den feudale samfundsstruktur var opløst. Set fra den vinkel er der et element af kontinuitet i de enkelte landes statsformer, selv om de forfatningsmæssigt udviklede sig fra absolutisme til demokrati. I det danske monarki var patrioternes reformkrav knyttet til en række argumenter for, at landets sociale, undervisningsmæssige og økonomiske problemer kunne løses gennem central organisering. Patrioterne var af den opfattelse, at det var statens opgave at udbygge de sociale institutioner til gavn for borgerne. Periodens patriotisme og tidens reformkompleks var således også begyndelsen til den moderne velfærdsstat.

Der er dog afgørende forskel på patriotismens nøgterne syn på folket og nationalromantikens idealisering og idyllisering af almuen. I den nationale begrebsverden var adelen og borgerskabet kosmopolitter, påvirket af andre kulturer og sprog. Almuen havde derimod beboet og dyrket jorden gennem generationer, og deres mentalitet var påvirket af landskabet, af den fælles historie, og af sproget. I det nationale ræsonnement var det i bondestanden – blandt *folket* – man kunne finde nationens sjæl, nationalkarakteren. Modersmålet, maden, tøjet, folketraditionerne og folkefortællingerne havde skabt en kulturel kontinuitet fra oldtid til nutid, og var derfor manifestationer af nationalkarakteren, det opfattedes som materialiseret nationalitet. ²¹ I 1800- og 1900-tallet indsamlede, nedskrev og udstillede man dette på museer for at finde og værne om det særegne danske, tyske, svenske etcetera. Skarpt formuleret så patrioterne

det som deres opgave at hive bondestanden ud af den sump, man mente den befandt sig i. Set gennem en nationalromantisk optik skulle almuen konserveres.

Bonden mellem emancipation og disciplinering

»Når Landmanden hendovner mange Timer om Dagen, uden at arbeide for sig Selv og Staten; der er et Landhuusholdnings-Selskab nyttigt, nødvendigt, ja uundværligt, naar det, som vores har til Formaal at opmuntre den borgerlige Flid til Agerdyrkning, Fiskerier, Handel og alle de dermed sammenhængende Næringer; at udbrede Kundskab og Lys, at belønne den borgerlige Dyd, Duelighed og Flid.«²²

Denne programerklæring fra Landhuusholdningsselskabet udtrykte de patriotiske selskabers overordnede målsætning. Det peger i to retninger; en praktisk og en opdragende.

Selskaberne var præmieselskaber, som belønnede mænd, kvinder og børn, der havde gjort en særlig indsats inden for stort set alle erhvervsgrene. Præmierne blev som oftest uddelt efter en vurdering af det fremstillede, men befolkningen kunne også blive præmieret alene for at have udvist flid og stræbsomhed. Præmiesystemet var altså ikke kun indført af erhvervsmæssige hensyn, men skulle også virke opdragende og opmuntrende; arbejdsmoralen synes undertiden vigtigere end det udførte arbejde.

På det socialpsykologiske plan ville selskaberne ændre bondestandens dorske adfærd og opdrage befolkningen til at være flittige og driftige. Det var en massiv socialisering til fordel for en industriøs mentalitet og adfærd. Patrioterne eksponerede et nyt dannelsesideal, hvor vækstorienterede værdimønstre skulle berede bonden på at blive selvstændig erhvervsdrivende.

De traditionelle samfundsstrukturer var i skred, og selskabernes ideologiske program afspejler det tidlige industrisamfunds værdier og behov.

Filantropi, børnearbejde og arbejdstvang

I 1771 ophævedes på Struensees initiativ de tre direktioner for Vajsenhuset, Opfostringshuset og Fattigvæsenet i København. Samme år oprettedes Den almindelige Plejeanstalt, en samlet betegnelse for fattigvæsenet i København. Niels Ryberg sad i direktionen for Den almindelige Plejeanstalt og var drivkraften bag et forsøg på at omdanne fattigvæsenets arbejds-huse til egentlige tekstilfabrikker. De kunne dog ikke fungere uden økonomisk støtte. Regeringen afviste at hjælpe fattigvæsenets tekstilfabrikker økonomisk og de ophørte derfor i 1781. Ryberg var udtrådt af direktionen året før.

Ryberg havde dog ikke mistet troen på at fattigdom kunne afhjælpes gennem tekstilfabrikation. Han havde købt godset Øbjerggård på Midsjælland i 1774 og etablerede en spindeskole i Køng i 1778. Christian Gottfried Voelker, der var af saksisk herkomst og havde været læremester på fattigvæsenets lærredsfabrik i København, blev inspektør og læremester i Køng. I 1780 oprettede Voelker tillige et væveseminar, hvor han uddannede vævemestre. I 1784 var de rybergske fabrikker en større tekstilindustri, der omfattede et blegeri og spindeskoler i Ring og i Hammer, samt endnu et væveri i Dragør.

Det patriotiske selskab i Næstved blev stiftet i 1780 af Voelker og Ryberg med henblik på at anlægge spindeskoler i landsbyer og købstæder på Midsjælland. I perioden 1780-1788 oprettedes spindeskoler i Haslev, Vester Egede, Tyvelse, Eggeslevmagle, Bårse,

Danmark som foregangsland. Industri-skolebevægelsen var et europæisk fænomen, og Danmark var et af de første lande, der oprettede egentlige spindeskoler. I tyske tidsskrifter berettede man om de danske spindeskoler, der dannede forbillede for lignende skoler i Tyskland. I den borgerlige debatliteratur var der almindelig enighed om, at skolerne var et gode for børn og bønder i almindelighed, dels fordi man derved skabte en industri, der kunne mindske importen og gavne nationaløkonomien, dels fordi man gennem skolerne kunne implementere industrielle idealer som flid, stræbsomhed og tidsbevidsthed i den brede befolkning. Goyas kortklippede spindepiger smiler imidlertid skævt til hinanden. Tegning af Francisco de Goya, 1796-97 (Privateje).

Bråby, Nørre Jernløse, Kundby, Tuse, Rye samt Ringsted, Vordingborg og Næstved. Selskabet sendte desuden drenge til Voelkers væveseminarium i Køng, hvor de blev oplært. I et regnskab, dateret 1. maj 1788 er anført, at der ved de rybergske fabrikker var ansat 691 personer. Ved selskabets øvrige spindeskoler var der ansat 1264

personer, hvoraf hovedparten dog må antages at være lejlighedsarbejdere. Spinnerne var fortrinsvis fattige piger i alderen 4-16 år og ældre fattige kvinder. Selskabet så helst børn på spindeskolerne; »Ved Premiers aarlige Uddeling skal tillige sees paa Vindskibelig-hed, Alder, jo yngre, jo bedre, flittig Gang i Skolen og Opførsel i Henseende

til Sæderne«. ²³ Det er bemærkelsesværdigt, at selskabet foretrak børn som arbejdskraft, for det fremgår af regnskaberne, at de ældre spindere var mere produktive end børnene. Forklaringen er, at børnene opfattedes som en langsigtet investering, en fremtidig arbejdsressource.

Afhjælpning af fattigdom gennem fabriksvirksomhed var ikke et kardinalpunkt i regeringens socialpolitik, men selskabets bestræbelser blev tydeligvis sanktioneret af statsmagten. Kommercekollegiet støttede selskabet økonomisk og nedsatte en Landfabrik og Spindeskolekommission i 1781 med henblik på at etablere tekstilproduktion i hele landet. Kommercekollegiet drev i 1788 omkring 38 spindeskoler med 1582 ansatte spindere i kongeriget. ²⁴ Hertil kom et omfattende antal spindeskoler, der var blevet oprettet af private i landsogne og købstæder over hele monarkiet. Etableringen af skolerne indgik som et led i en national-økonomisk langtidspanlægning, da tekstiler og garn var en af hovedposterne i den danske import.

Til trods for store økonomiske tilskud fra både Kommercekollegiet og Niels Ryberg var Næstveds patriotiske Selskabs spindeproduktion ikke rentabel; udgifter til lønninger og skolernes vedligeholdelse oversteg langt indtægterne fra salg af garn og lærred. Underskuddet skyldtes dels mangel på hør, dels bondestandens uvilje mod at arbejde på spindeskolerne; fra alle inspektørerne lød klager over, at lokalbefolkningen ikke mødte op og generelt udviste uvilje mod at arbejde på spindeskolerne. Selskabet ansøgte derfor om myndighedernes tilladelse til at pålægge børnene at arbejde på spindeskolerne, men det blev afslået. ²⁵ I 1808 opgav selskabet helt at drive spindeskolerne. Selskabet ophævede sig selv og forærede den overskydende kapital til de skadeslidte efter Københavns bombardement. De rybergske

fabrikker overlevede dog indtil begyndelsen af 1900-tallet.

Det var en central tanke i selskabernes program, at arbejdsanstalter og arbejdstvang skulle forebygge og afhjælpe fattigdom. Det var et samspil mellem statens behov for arbejdskraft, en almindelig bekymring over det stigende antal ledige og den opfattelse, at man faktisk hjalp de fattige. Patrioterne mente, at almisser fastholdt de fattige i fattigdom, hvorimod arbejde gav dem mulighed for socialt advancement. Almuen havde en central plads i periodens økonomiske planlægning. Patrioterne var påvirket af den kameralistiske tænkning, hvor målet inden for erhvervslivet var befolkningens fulde beskæftigelse og en udnyttelse af alle produktivetskrafter. Man ville finde nye veje til at højne velstanden, og det var en hovedtanke, at det kunne ske ved at mobilisere og aktivere landbefolkningen.

Hvor især ældre historieforskning har betonet reformperiodens frigørende aspekter har nyere historieforskning i højere grad lagt vægt på, at bondestandens juridiske og formelle frigørelse blev modsvaret af en socialpsykologisk disciplinering. Der er en tendens til at sætte Oplysningstidens filantropi i anførelsestegn, og fremhæve de økonomiske interesser bag kilderens humanitære udsagn. Der *var* helt afgjort økonomiske interesser iblandet de patriotiske bestræbelser, men de var ikke styrende. Jeg mener også, at borgerskabet i et vist omfang monopoliserede tidens oplysningsarbejde; patrioterne forfægtede borgerlige værdier og idealer, og ønskede dem udbredt i en bredere kreds i befolkningen. Men frem for at tale om en bevidst magtstrategi, var det snarere nogle strømninger, nogle sociale strukturer, der formaterede sig i slutningen af 1700-tallet. Dette er således ikke en konspirationsteori eller et argument for, at patrioterne foregav at være altruisti-

ske med skjulte bagtanker. Det er en pointering af, at i de patriotiske selskaber løb flere af tidens centrale tanker og ideer sammen. Hverken her eller i periodens øvrige debatliteratur syntes man at se nogen konflikt mellem fattighjælp og arbejdstvang. Det blev sagt åbent og synes at have været alment accepteret. Patrioterne opfattede heller ikke filantropi og økonomiske interesser som polære begreber, men som to sider af samme sag. Det fremgår af både selskabernes trykte taler og af den privat korrespondance, at medlemmerne ønskede at gøre det gode, og at de mente de gjorde det gode. Patrioterne var sikre på det fordelagtige i deres initiativer; de hjalp både de fattige og staten.

»Uerberhaupt glauben wir uns als dänische Bürger«²⁶

Det slesvig-holstenske patriotiske Selskab blev stiftet i helstatens tyske landsdel, og ved at inddrage et patriotisk selskab, der ikke var dansk i den nationale forståelse af ordet, kan man få et indblik i patriotismens spændvidde. Selskabets overordnede målsætning var at udbrede fædrelandskærlighed.²⁷ I *Provinzialberichte* skrev medlemmerne om landets forfatning, regering, kirke- og retsvæsen. Patrioterne fandt det nødvendigt, at der var en bred debat om statens institutioner, deres værdier og mangler, og statsansliggeren i det hele taget. Hensigten var dels at indgyde borgerne en statsborgerlig bevidsthed, dels anså patrioterne det for vigtigt, at befolkningen deltog i den politiske debat og gav regeringen politiske råd og impulser. Gennem en fri presse kunne regeringen holde sig a jour med folkets ønsker og forventninger. I Det slesvig-holstenske patriotiske Selskab var idealet den opinionsstyrede enevælde. Patrioterne ønskede, at staten udbyggede vel-

færdsinstitutionerne og at fattigforsorg, skoleundervisning, sundheds- og sygdomspleje blev forbedret og varetaget af staten. Man tilstræbte at finde midler og veje til at forbedre levestandarden for de bredere lag i befolkningen. Staten skulle endvidere sørge for, at de fattige blev arbejdsdygtige. *Provinzialberichte* havde således flere kritiske beskrivelser af fattigforsorgen i hertugdømmerne. For at kunne opfylde selskabets målsætning bad man om befolkningens hjælp og deltagelse. Hver enkelt borger, både adel og bonde, burde deltage i det patriotiske arbejde og højne landets fysiske og åndelige tilstand.²⁸

Niemann og Christiani, de to initiativtagere til Det slesvig-holstenske patriotiske Selskab, erklærede frejdigt i det første nummer af *Provinzialberichte*, at: »Ueberhaupt glauben wir uns als dänische Bürger und als Mitgenossen der unausbleiblichen Vortheile derjenigen Pressfreiheit, die wir unserer guten Regierung danken« (»Vi opfatter os som danske borgere, vi er blandt dem, der takker vores gode regering for pressefriheden, hvis fordele ikke vil udeblive«).²⁹ De betegnede altså sig selv som danske borgere på det tyske sprog, hvilket ikke var ualmindeligt blandt befolkningen i hertugdømmerne. Det var dog ikke udtryk for et nationalt tilhørsforhold, men et statsligt; man var borger i Det danske Monarki. Ovennævnte citat var en loyalitetserklæring overfor helstaten, men loyaliteten var knyttet sammen med krav om trykkefrihed. Selskabet ønskede desuden reformer på landbrugsområdet. Christiani var en skarp kritiker af livegenskabet, der først blev formelt ophævet i 1805. Han karakteriserede godsejernes magt over bonden som en rest af uvidenhed og barbari, og hævdede, at »et sådan Slaveri«, livegenskabet, nok var tilladt ifølge loven, men at det var moralsk forkasteligt og i strid med naturretten.

Christiani var af den opfattelse, at folkets oprindelige frihed var gået tabt, og forfægtede menneskerettighedernes udbredelse.³⁰

I *Provinzialberichte* betegnedes København som hovedstaden og helstaten som fædrelandet. Tidsskriftet behandlede dog altovervejende forhold, der angik Slesvig og Holsten. Skribenternes samfundstænkning indbefattede både lokal- og helstatspatriotisme. For patrioterne var den regionale og den statslige identitet komplementære og ikke konkurrerende størrelser. De så ikke et modsætningsforhold mellem statslig enhed og kulturel mangfoldighed; man kunne udmærket skrive patriotiske digte og udtrykke sin loyalitet overfor helstaten på det tyske sprog.³¹

Det lyder umiddelbart meget harmonisk. Ser man imidlertid på befolkningen som helhed, kom de konflikter, der var mellem dansk og tysk i København undertiden også til udtryk i Nordslesvig. Det skete bl.a. i *Månedskorrespondenten Haderslev* i 1790-91 kort efter, at Tyskerfejden havde fundet sted i det københavnske tidsskrift *Minerva*.³² Danskerne udtrykte beklagelse over: »den Ringeagt, der bliver udvist mod det danske Sprog (...) Der burde være et broderligt Hiertelag imellem tyske og danske Undersætter, der regieres under eet Scepter (...) Har det ei før været tydeligt sagt hvor ringe den Danske agtes, saa siges det her«. ³³

Mere omfattende kritiske røster overfor regeringens integrationsbestræbelser kom først til udtryk på den anden side af århundredeskiftet. Slesvigerne opfattede det som et overgreb på hertugdømmernes semiautonome status. Det kom især til udtryk i perioden omkring midten af 1800-tallet, da den nationale konflikt var brudt ud; det var en udbredt opfattelse blandt befolkningen i Slesvig, at man hverken ønskede at blive inkorporeret i Kongeriget eller i Tyskland.

Patrioternes syn på statens rolle og statsmagten

Selskabernes trykte taler har en mobiliserende og programmatisk karakter. Men talerne forholdt sig ikke til konkrete begivenheder såsom regeringens love eller de revolutionære omvæltninger i Frankrig. Patrioterne formulerede deres synspunkter i generelle vendinger, men lagde ikke skjul på, at de ønskede reformer og ændringer i statens indretning.

I selskaberne hævdedes det, at bondens naturtilstand var at leve i frihed og, i lighed med periodens øvrige debatliteratur, karakteriseredes bondens status som slaveri. »når den tilbudte frivillige Tienste omskiftes til Slaverie, Baandene forvandles til Lænker (...) bliver Dorskhed og Ligegyldighed ham [bonden] en Velgierning«. Hvis bonden derimod blev fri, ville han blive videnshungrende, arbejdsom og flittig. Men ikke nok med det: »Han opmuntrer hans Sønner til mandige Følelser, han indprenter ved en naturlig Veltalenhed Kierlighed til Fædrelandet«. ³⁴

Hvis bonden fik frihed, ville han blive en sand patriot. I talerne opfordredes medlemmerne hyppigt til at de arbejdede for bondens frigørelse, og der blev fremsat krav om, at landets love burde garantere borgerne frihed. Patriotismen var en opfordring til kongen om at handle i overensstemmelse med naturretten. ³⁵

For medlemmerne var patriotisme synonymt med ytringsfrihed, ejendomsret og fri bevægelighed for brede lag i befolkningen. I de patriotiske selskaber plæderede man for, at hvis befolkningen fik borgerlige rettigheder ville de få en følelse af, at de hørte til landet, og det ville styrke borgernes loyalitet og tilhørsforhold til staten. Patrioterne fremhævede, at fædrelandskærlighed ikke kunne eksistere i et land hvor de borgerlige rettigheder

Charles Louis de Secondat de Montesquieu (1689-1755). Montesquieu fødtes ind i en adelig familie, der ejede gods i egnen omkring Bordeaux. Montesquieu arvede siden godset, erhvervede et dommerembede og fik som 27-årig titel af baron og arveligt embede som præsident for parlamentet i Bordeaux. Montesquieu blev allerede i samtiden herostratisk berømt for sit statsvidenskabelige hovedværk – *Om Lovenes ånd* – der udkom i 1748, og som fik en overordentlig stor indflydelse på den patriotiske bevægelse, der opstod i 1700-årenes anden halvdel. Herhjemme propagerede især Sorø-professoren J. S. Sneedorff for Montesquieus tanker, dels i værket *Om den borgerlige Regiering* fra 1755 og dels i tidskriftet *Den patriotiske Tilskuer*, der udkom to gange ugentligt i årene 1761-63. Stik udført af B. L. Henriquez.

ikke var almene: »*Den ædle Frihed, hvis sande Værd, hvis rette Nydelse maa følge med Oplysningens tiltagelse, for hvem lyksaliggjør den mere Livet end for Tvillingrigets Børn? (...) ikke fødte Værdigheder, men erhvervede Fortienester maae nu bane Veien for alle til Hæder og Statens Embeder, lige Haab føder derfor lige Lyst til at gavne Fædrenelandet*«. ³⁶

Dermed placerede patrioterne sig indenfor samtidige europæiske politiske strømninger. Patriotismen var blevet promoveret af især Charles-Louis de Secondat Montesquieu og Jean-Jacques Rousseau. Begge opfattede patriotisme som et politisk begreb; det var hengivenhed over for den regering, der sikrede borgerne politiske rettigheder.³⁷ Rousseau skelnede endvidere imellem *pays* og *patrie*. Pays var be-

tegnelse for det land eller sted, hvor man var født og boede. Patrie betegnede landets politiske institutioner, almindelig frihed og en god regering, og ikke nødvendigvis det sted hvor man var født. Det var den definition, der blev brugt i *Den store franske Encyclopædi*. I Tyskland plæderede blandt andre Johann Moser og Johann Gottfried Herder for, at patriotisme var en politisk dyd, der kun kunne eksistere i en republik, og at kun frie mennesker kunne elske deres fædreland.

Medlemmerne af de patriotiske selskaber i helstaten skrev sig ind i denne tradition. De ønskede ganske vist ikke en republik, og de afviste både implicit og eksplicit Montesquieus opfattelse af, at patriotisme ikke kunne eksistere i et monarki.³⁸ Men deres forståelse af patriotisme var politisk; de

stillede krav til regeringen om at den gennemførte reformer og modbalance-rede deres krav ved at udtrykke deres kærlighed til fædrelandet. De orienterede sig altså først og fremmest mod landets institutioner. Kærlighed til landskabet, sproget eller folket var ikke fremtrædende i de patriotiske selskaber. Dermed ikke være sagt, at sådanne udsagn ikke fandtes i perioden, men jeg er kun glimtvis stødt på det i de kilder, jeg har benyttet. Patriotisme var først og fremmest en politisk ideologi, der indeholdt normative udsagn om hvordan samfundet burde indrettes.

Patriotisme og patriarkalisme

I tidligere undersøgelser af 1700- og 1800-tallets patriotisme er det et problem, at der ikke skelnes klart mellem kærlighed til fædrelandet (patriotisme) og kærlighed til kongen (patriarkalisme). Selv i den nyeste forskning betragtes den traditionelle kongetroskab ofte som det kit, der holdt sammen på den multinationale helstat. Jeg vil imidlertid problematisere denne opfattelse, jeg mener, at der på væsentlige punkter var et modsætningsforhold mellem patriarkalisme og en egentlig patriotisk ideologi. I kildematerialet blev den enevældige konge både fremstillet som en faderfigur, og som en borgerkonge, en politisk instans, hvis legitimitet var afhængig af befolkningens løbende samtykke. Der var altså flere sideløbende begrebskomplekser i perioden, som patrioterne ikke nødvendigvis opfattede som antonymer, men som idéhistorisk pegede i forskellige retninger. Jeg vil derfor udsondre de begrebsmæssige modsætninger i en tilsyneladende enslydende diskurs.

Omdrejningspunktet i den patriarkalske samfundstænkning var fremstillingen af kongen som *Pater Patriae*,

en omsorgsfuld landsfader, der samtidig var garant for en retfærdigt ledet stat. I den patriarkalske forståelsesramme var kongetroskaben naturlig og evig.³⁹ Den teokratiske opfattelse af kongen, dvs. den opfattelse, at monarken var indsat af Gud, var ganske vist vigende i denne periode, men den patriarkalske enevælde var ideologisk funderet i hustavlens trestandslære. Man brugte hyppigt metaforer fra familielivet; kongen blev betegnet som fader og befolkningen som børn. Dermed understregedes det naturlige og varige ved kongens magt. I den patriarkalske begrebsverden blev enevælden en autoritet, der ikke kunne stilles spørgsmålstegn ved, og kongens magt fremstilledes som legitim på samme måde som en faders autoritet over for sine børn. Kongens *udøvelse* af magten skulle være dynamisk, men hans legitime ret til at besidde magten blev opfattet som statisk.

Patriarkalismen blev promoveret fra regeringskredse, bl.a. gennem kongerejserne, og den kom til udtryk i hyldestdige, der blev trykt i tidsskrifter og småskrifter. Man kan dog ikke alene på det grundlag drage konklusioner om dens repræsentativitet i befolkningen. Der er mere perspektiv i at bruge vidnesbyrd om patriarkalismens udbredelse gennem kildematerialet fra personer, der i første halvdel af 1800-tallet arbejdede for en liberal forfatning og slutte bagud i tid. I *Danske politiske Breve 1830-1840* omtales gennemgående »hver Mands store Kierlighed til Kongens Person« og »den almindelige og varme Kierlighed til Kongen«. Patriarkalismen beskrives som et indforstået begreb, en følelse, der var velkendt i befolkningen. Brevskriverne karakteriserede ofte den almindelige mening som enten tøvende eller fjendtlig over for en liberal forfatning, fordi man havde tillid til at kongen var garant for et retfærdigt politisk styre.⁴⁰ Medlemmerne af de patriotiske

selskaber holdt sig indenfor den traditionelle kongetro retorik. Flere af selskaberne holdt desuden overordentlige møder på enten kronprinsens fødselsdag den 28. januar, eller på kongens fødselsdag den 29. januar, og talerne indledtes hyppigt med lovprisninger af kongen, kronprinsen og den gode regering. Patrioterne kunne selvfølgelig vanskeligt gøre andet. Selv om trykkekafrihedsreglerne var forholdsvis lempelige har muligheden for at blive underlagt censur utvivlsomt spillet en rolle for i hvor høj grad medlemmerne turde kritisere det politiske system. Det er imidlertid påfaldende, at patrioterne først og fremmest påberåbte sig statens interesser, ikke enevældens. De orienterede sig primært mod statens institutioner, hvorimod man i den patriarkalske begrebsramme betonedede det personlige forhold mellem borger og konge.

I den patriarkalske begrebsverden var det befolkningens vigtigste opgave, at adlyde kongens regeringsledelse i fuld tillid til, at han tog vare på almenvellet. Patriotismen var anderledes forpligtende. Det var en appel til borgerne om at engagere sig i statens anliggender. Deltagerperspektivet var afgørende. Folket blev socialt og politisk opgraderet og fik en central politisk betydning i den patriotiske ideologi. Borgeren blev betragtet som politisk aktør. Patrioterne opfattede Kongeloven fra 1665 som et produkt af den forudgående historiske udvikling, og de pointerede enevældens historicitet. Enevælden blev opfattet som en politisk institution, og dens legitimitet mere end 100 år senere var afhængig af, hvorvidt kongen var i stand til at sikre almenvellet. Man stillede krav til kongen om, at han skulle handle patriotisk og understregede, at han havde forpligtelser overfor folket. Den patriotiske appel var altså ikke blot møntet på almuen, men også på den enevældige konge. Forudsætningen

for at magthaverne i en stat kunne kræve lydighed af undersåtterne var, at man kunne opfylde befolkningens forventninger. Det var læren om den permanente folkesuverænitet, en opfattelse af, at kongen eller fyrsten var bundet af »det heles« interesse. Dermed afvistede en patriarkalsk begrundet statsforståelse.

At opfordre kongen til at handle patriotisk, dvs. at tilgodese almenvellet, var også en måde hvorpå man både ville undgå indskrænkninger i reformerne og kræve yderligere reformer: »(...) hvor fordelagtig Trykfriheden er; den besieler Folket med ædel Friheds-aand, med Fædrelandskærlighed; sætter Regjeringen i stand til (...) at komme Efter Folkets Ønsker og Tænke-maade«. ⁴¹ Kongens magt skulle løbende godkendes af folket, og gennem en fri presse kunne regeringen holde sig a jour med folkets vilje. Det fremgår af ovenstående citat, at den opinionsstyrkede enevælde var en forudsætning for et patriotisk sindelag; hvis befolkningens vilje blev efterkommet, ville de blive hengivne overfor fædrelandet.

Opfattelsen af at enevælden var afhængig af befolkningens samtykke, var der for så vidt ikke noget nyt i. I Kongeloven fra 1665 legitimeres enevældens magt med folkets frivillige overdragelse, det var princippet om *Lex Regia*. Men ifølge Kongeloven var det en betingelsesløs, juridisk eviggyldig magtoverdragelse. I slutningen af 1700-tallet vandt den opfattelse imidlertid frem, at folkets overdragelse af suveræniteten til kongen ikke var en for altid afgivet magt, men betinget af folkets løbende samtykke. ⁴² Der var et modsætningsforhold mellem tidens forestilling om at landets indbyggere var frie mennesker og fremstillingen af befolkningen som børn. Firkantet formuleret byggede patriotismen på en aktivering af befolkningen, hvorimod patriarkalismen virkede passiverende.

Alternativet til enevælden var ikke formuleret endnu og kildematerialet giver ikke indtryk af, at patrioterne var bevidste om de indbyggede modsætninger mellem patriarkalisme og patriotisme. Det var en latent konflikt, der først i 1800-tallet førte til en egentlig splittelse mellem borgerskabet og enevælden.

Patriotisme og national identitet

Blandt det danske borgerskab i København voksede fra midten af 1700-tallet en begyndende dansk bevidsthed frem. Spørgsmålet må derfor være, om disse tanker også kom til udtryk i de patriotiske selskaber?

I Næstveds patriotiske Selskab roste Mangor i 1782 Voelker for hans patriotiske sindelag.⁴³ Voelker var født i Saksen og Mangor forklarede udføreligt, hvorfor Voelker alligevel var værdig til betegnelsen patriot. Det begrundedes med, at Voelker havde boet i Holsten og på Sjælland i over tyve år og været til stor nytte for den danske stat. Ifølge Mangor kunne man altså godt være en god patriot selvom man ikke var af dansk herkomst. Mangor fandt det dog vigtigt at forklare, at Voelkers nationalitet og hans patriotisme ikke var uforenelige størrelser. Selv om forfatteren afviste den nationale forståelse af borgeren, var det alligevel en problematik han følte sig nødsaget til at forholde sig til. Det viser, at Mangor havde kendskab til en alternativ opfattelse af borgerbegrebet, et borgerbegreb baseret på fødested. Mangors forklaring var sandsynligvis foranlediget af Loven om Indfødsret fra 1776, der gav helstatens indbyggere fortrinsret til stillinger i landet.

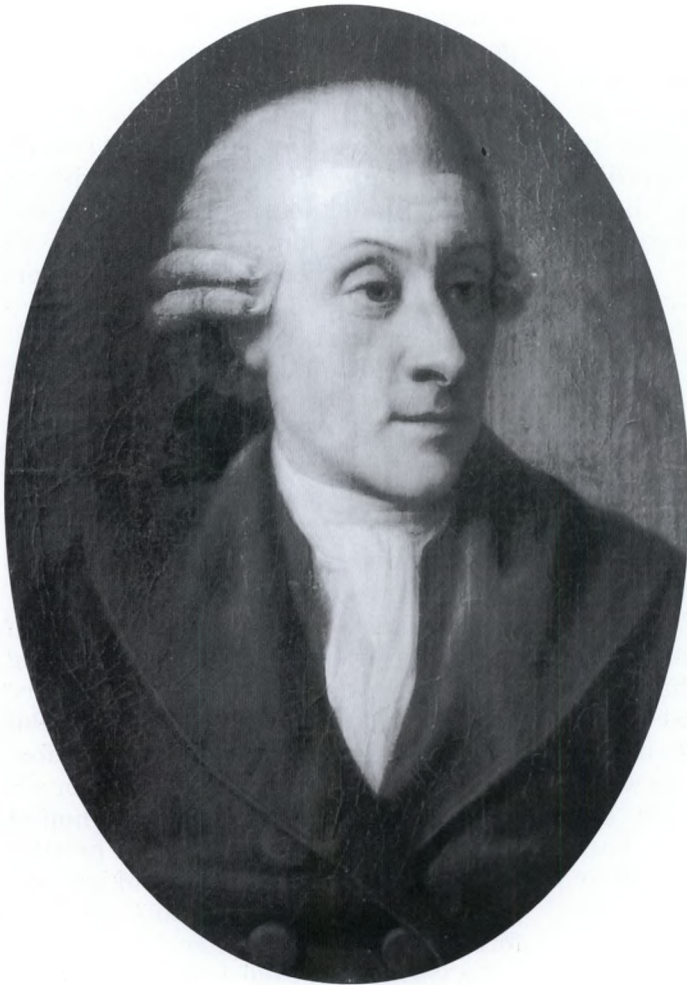
I ugeskriftet *Patrioten* bragte udgiveren Emanuel Balling, ligeledes i 1782, et indlæg »Noget om Nationalka-

rakteren«. Han harcelerede over borgerskabets og hoffets gallomani: »en Sneedorph opstår (...) og renser Sproget for alt det Fremmede (...) Vi fornøye os over, at see vort Sprog saa beriiget, saa fuldkomment«. ⁴⁴ Efterfølgende fortælles en anekdote om en familie, der fejrede Loven om Indfødsret, og at dankheden atter var kommet til værdighed.

Problematikken om hvorvidt udlændinge kunne være gode patrioter, kom altså til udtryk i de patriotiske selskaber, men det var langt fra fremtrædende. Det kan skyldes, at det var et emne, som blev opfattet som politisk sprængfarligt, og at man derfor veg uden om diskussionen. Men bortset fra de her nævnte eksempler positionerede patrioterne sig ikke i forhold til den nationale opfattelse af borgeren og staten. De vægtede handlinger højere end sprog, kultur og afstamning, men patriotismen synes ikke at være formuleret i opposition til den nationale ideologi. Patrioterne var i langt højere grad optaget af et opgør med privilegiesamfundet, nemlig at stand og rang gav fortrinsret i staten. Som det blev formuleret i *Borgervennen*; »Adel er arvelig, men Dyd maae erhverves«. ⁴⁵ Underforstået; adelen besad den traditionelle, nedarvede ret, hvorimod borgerskabet havde den moralske ret. Det var karakteristisk for tiden, at man i stigende grad vendte sig mod, at traditionen legitimerede en bestemt tilstand. Både lovgivningen og samfundet som helhed burde indrettes efter overordnede principper, som man skulle finde frem til gennem nøgterne, kritiske ræsonnementer og etiske overvejelser.

Det var selskabernes målsætning at udbrede en patriotisk fællesskabsfølelse i befolkningen. Men det var ikke en fællesskabsfølelse, der var kontrasteret af nationale fjendebilleder. Derimod modstillede man »den gode patriot« og »fædrelandets ven« med »den

Tyge Rothe (1731-95) var godsejer og en markant debattør i den sene oplysningstid. Han var efter en europæisk dannelsesrejse stærk influeret af Montesquieu og Rousseaus filosofi og skrev efter hjemkomsten bogen *Tanker om Kjærlighed til Fædrelandet* (1759). Rothe var medlem af flere patriotiske selskaber, og mange af de taler, han holdt i Selskabet for Borgerdyd, blev trykt. Talerne afspejler et iltert temperament og ønske om liberale forandringer i statens indretning. Udateret maleri af Jens Juel (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg).

falske patriot« og »antipatrioten«. Begreberne blev bl.a. forklaret i en tale holdt i Det patriotiske Præmieselskab i Kalundborg: »Den Egennyttige er villig nok til at indgaae Forbindelser og gjøre Anlæg, hvor egen Fordeel lokker ham frem. De Forslag, han synes at gjøre til det Almindeliges Vel, ere kun Fostere af hans Tjenstvillige Egennytte«. Den sande patriotisme »maa have sit Udspring fra den ædle Lyst, at forfremme andres Vel. Han [patrioten] opofre alt, Fornøjelse, Gods og Liv, for Medborgeres Vel og Frelse. Enhver retskaffen Borger, der viser sig virksom i sin Sirkel, der nøje iagttager sit Kalds Pligter, en saadan Borger bør hædres

med det store Navn: Fædrelandets Ven. Ingen Stand, intet Embede, lader os mangle Lejlighed til at elske Fædrelandet«. ⁴⁶ Patriotisme var en opfordring til hver enkelt borger om at sætte sig ud over sine egne interesser og tage hensyn til det heles vel. Borgernes indstilling og handlinger stod i forgrunden. Det afgørende var de gerninger man gjorde for staten, at hver enkel borger opfyldte de pligter man var forudset til i forhold til ens stand. Modersmål, afstamning og nationalt tilhørsforhold blev stort set ikke nævnt og spillede ikke nogen rolle for, om man var en god eller dårlig patriot.

Patrioterne begrundede hyppigt oprettelsen af selskaberne med, at de følte sig forpligtet til at være menneskeheden til nytte. Humanitet, menneskekærlighed, menneskelighed, menneskeslægt, menneskevelfærd og menneskevenner var gennemgående ord i kildematerialet. Hyppigt optræder begreberne fædreland og menneskehed i samme sætning. Det formuleredes som komplementære begreber. 1700-tallets patriotisme og tidens kosmopolitiske ideal fremstod ikke som hinandens modsætninger, men lå tværtimod i forlængelse af hinanden. Humanitet var patrioternes ledemotiv, og humanitet indbefattede i princippet hele menneskeheden. Patrioterne fremhævede menneskets universelle rettigheder, og staten og dens velfærdsinstitutioner var midler til at nå målet.

Opdragelse til fædrelandskærlighed var en central tanke i de patriotiske selskabers ideologiske program. Medlemmerne opfordredes til at tage deres børn med i selskaberne, så de i en tidlig alder kunne blive opdraget til at være gode borgere for staten. Patriotisme var ikke blot en opfordring til at handle, det var også en sindelagsetik. Det var vigtigt, at man havde de rigtige følelser, den rigtige samfundsindstilling og ikke blot tilsyneladende var patriotisk. »Den falske patriot« var netop en person, der nok handlede korrekt, men ud fra de forkerte motiver. At *udbrede* patriotiske tanker og *opmuntre* til patriotiske handlinger var centralt. Grundlæggende mente man, at patriotisme var en følelse, der kunne skabes, man kunne *blive* patriot. Den nationale menneskeforståelse adskilte sig markant herfra. I den nationale ideologi fremstilles nationalitet som en naturlig del af den menneskelige identitet, der kommer til syne i såvel den materielle kultur (tøj, mad og nationale symboler), som i individets mentalitet og nationalkarakter. Nationalitet bliver dermed et essenti-

elt begreb, der hævdes at være et grundvilkår for den menneskelige væren, jeg'ets måde at være til på. I den nationale selvforståelse er nationalisme ikke en -isme eller ideologi. Det er ikke tanker man kan tilegne sig eller aflægge sig, men tværtimod et ontologisk grundbegreb på linie med køn og alder. Uanset om man flytter til et andet land, eller ens nation bliver domineret af en anden nation, så er man dansk, tysk, svensk etcetera. Individets nationalitet opfattes som uundgåeligt, ufravigeligt, determineret fra fødselsøjeblikket. Herved opstår en dikotomi mellem nationalisme og patriotisme, idet sidstnævnte relaterede sig til det bevidste, det handlingsorienterede, det etiske. I hovedsagen var patriotismen reformatorisk og argumenterende, hvorimod den nationale bevægelse i højere grad var deskriptiv og brugte argumenter, der hvilede på en opfattelse af, at det nationale altid havde eksisteret, det skulle bare vækkes til live igen. For patrioterne var staten skabt af mennesker, i den nationale forståelsesramme hævdes nationen at være vokset frem af naturen.

Lyksalighed var et centralt begreb i den patriotiske ideologi; patrioterne fremhævede, at befolkningen i Det danske Monarki i forhold til andre stater var lykkeligst, og at hensigten med bestræbelserne var at befordre den enkeltes og statens lykke. Den opfattelse blev formuleret meget præcist i *Minerva*: »Nogle nyere Stats-Skribenter havde jo paastaaet, at Hoverie og Vorned-Ret eller Livegenskab var en unaturlig Sag, at dette var Statens Lyksalighed, Styrke og Hæder imod; at Heftelse til Stavnen hindrede Folkeformerelse, Industrie og at Folkelyksaligheds Opkomst, at Industries Udbredelse, Næringsveienes Formering, Ægteskabets Lettelse, Folkeformerelse og med eet Ord, almindelig Lyksalighed, var en ønskelig Sag«. ⁴⁷

I Oplysningstiden havde man en tiltro til menneskehedens kontinuerlige fremskridt. Hver historisk epoke blev betragtet som et stadium i en stadig fremadskridende udvikling på vej mod større lykke, fornuft og humanitet. Nationalromantikens organismetænkning var en modsætning til patrioternes lineære verdensforståelse. I nationalromantikken opfattedes hver kultur og hver historisk epoke som en organisme, der er i konstant forandring; blomstrer, modner og forfalder, for derpå at blomstre igen. Hvert stadium har sin berettigelse og egne præmisser for lykke og civilisation. Det er det teleologiske princip, der er centralt i historismen.

Patrioterne var rationalister og fremhævede fornuftens primat. Men når de talte om fædrelandskærlighed og om at tilsidesætte egne interesser for et større formål var det med patos og i en højstemt sprogton. Patriotismen var ikke blot pragmatisk nytte-tænkning, men appellerede også til folks følelsesliv, og Oplysningstiden antog undertiden karakter af en vækkelsesbevægelse. Den pietistiske indflydelse i Danmark var fremtrædende i begyndelsen af 1700-tallet, men var stort set forsvundet ud af det religiøse liv i den sene Oplysningstid, og den rationalistiske kristendom lagde afstand til den pietistiske tænkning. Det er imidlertid min opfattelse, at man kan spore elementer af pietismens centrale tanker og ideologiske strukturer i den patriotiske bevægelse, men i en sekulariseret form.

Der ligger en moralsk emfase i begrebet borgerdyd og der løber en puritansk undertone igennem selskabernes skrifter. Konkret kunne et medlem af Borgerdydsselskabet blive ekskluderet, hvis man gjorde sig »*uværdig ved Laster*« og »*uteerligen leve i aabenbare Selskab med Friller*«. ⁴⁸ Pietismen førte i Danmark til et faktisk teaterforbud, der blev opretholdt indtil Christian 6.'s

død i 1746. Analogt hertil havde Borgerdydsselskabet en bestemmelse om, at dets medlemmer ikke måtte deltage i de dramatiske selskaber eller klubberne for musik og litteratur. ⁴⁹ Også patrioternes oplysningsarbejde og deres sociale ansvarsfølelse var pietistisk inspireret. Et andet fællestræk var inderligheden og deres kritik af ligegyldighed. For både den pietistiske kristendom og patriotismen var den personlige tilegnelse af ideerne afgørende, og at den enkelte, konge som tigger, var besjælet af henholdsvis den kristne eller patriotiske følelse. Som det blev formuleret i en tale af Tyge Rothe: »*Endeligen siger jeg, at det Land er lykkeligst og er hæderligst, hvor det rekker højest op og længst ned, at man anseer sig som Staatsborger*«. ⁵⁰ Der var dog den afgørende forskel, at kristendommen ikke spillede nogen central rolle i de patriotiske selskaber. Ønsket om at forbedre moral og sædelighed begrundedes med verdslige normer. Det var et gennemgående argument, at borgerdydernes udbredelse var til fordel for staten.

I et mere overordnet perspektiv kan patriotisme ses som et led i en langstrakt sekulariseringsproces. Patriotismen bar på elementer af en pietistisk tankegang, men det var samtidig en ideologi, der fremhævede det verdslige fællesskab, og foregreb dermed den nationale identitet. I dette synspunkt ligger også, at udviklingen fra et religiøst til et sekulært verdensbillede ikke var en lineær proces, men mere dialektisk end det hyppigt fremstilles. Jeg vil mene, at patriotismen kan karakteriseres som sekulariseret pietisme.

Sammenfatning

I de fire patriotiske selskaber, som jeg i det foregående har gennemgået, formulerede medlemmerne en række nogenlunde sammenhængende udsagn

De patriotiske selskaber var lokale organer for Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs bestræbelser på at udbrede oplysning og tekniske færdigheder blandt landalmuen. Der blev stiftet selskaber i stort set alle købstæder og egne af den dansk-norsk-tyske fællesstat. Selskabernes overordnede formål var at udbrede kærlighed til fædrelandet blandt alle landets indbyggere, således også i Rudkøbing. Koloreret radering af S.L. Lange 1820 (Foto: Det kongelige Bibliotek).

om hvordan samfundet burde indrettes. Det er derfor rimeligt at betegne patriotismen som en ideologi og selskaberne som en bevægelse. Samtidig samlede medlemmerne sig omkring en række uformulerede forestillinger og antagelser og var dermed et tidsbillede på nogle af den sene oplysningstids centrale ideer og strømninger. Frihed var et centralt begreb i selskabernes taler, men i lighed med periodens øvrige landboreformatoriske litteratur tilstræbte patrioterne ikke en fuldstændig liberalisering. De ønskede, at statsmagten trådte til med beskyttende foranstaltninger i takt med, at det feudalt prægede samfund afvikledes. Selskaberne holdt sig inden for ram-

merne af den officielle helstatsideologi, men de var ikke rene instrumenter for regeringen. Selskaberne blev oprettet på privat initiativ og var politiske pressionsgrupper, der stillede krav til de politiske magthavere.

Det griber ind i diskussionen om hvorvidt tidens reformkompleks blev iværksat fra oven eller fra neden. Det her fremlagte materiale er geografisk afgrænset, men viser dog, at reformerne inden for især skoleundervisning og fattighjælp i et vist omfang blev igangsat på lokalt og regionalt plan. Patrioterne fik støtte og opbakning af centralmagten, men først relativt sent i forløbet gik enevælden ind og bød reformernes gennemførelse ved lov.

Der er flere perspektiver i denne undersøgelse. Selskaberne afspejler borgerskabets begyndende politiske selvbevidsthed. Her udtryktes den opfattelse, at borgerskabet ikke blot var den vigtigste stand i riget, men tillige en befolkningsgruppe, som havde en medierende rolle mellem almue, adel og konge. Det var en uartikuleret forventning om, at borgerskabets stigende økonomiske magt modsvarede af stigende politisk indflydelse. Patrioterne distancerede sig fra adelige idealer og fremhævede handlinger på bekostning af stand, borgerdyd i modsætning til ære, og puritanisme og optimisme frem for Senbarokkens forfængelighed og forgængelighed.

Den statsopfattelse, der kom til udtryk i de patriotiske selskaber, var en helstatslig ideologi, der spændte over nationale forskelle. Borgernes nationalitet var underordnet i deres samfundstænkning. I idéhistorisk henseende var patriotismen ikke begyndelsen på en lineær og kontinuitetspræget udvikling, der kulminerede i 1848. Der var mere end tidsforløbet til forskel, patriotisme og nationalisme var to forskellige historiske fremtrædelsesformer for kærlighed til fædrelandet.

Ser man imidlertid på periodens dybereliggende strukturelle ændringer indledte slutningen af 1700-tallet en periode, hvor de trykte mediers stigende udbredelse banede vejen for en ny integrationskultur. Det muliggjorde udviklingen af en fælles verdslig forståelses- og referenceramme i befolkningen, en ny identitetshorisont, der spændte over lokale forskelle. Den borgerlige patriotisme var et led i denne udvikling. De patriotiske selskaber henvendte sig til folket i ordets brede betydning og bestræbte sig på at mobilisere hele befolkningens engagement i statens anliggender. Det var en vertikal integrerende kraft. Set i dette perspektiv peger patriotismen frem mod den senere nationale ideologi.

Patriotiske selskaber i monarkiet og hertugdømmerne 1769-2002

Økonomiske selskaber

Det kongelige danske Landhusholdningselskab. Stiftet i København i 1769. Eksisterer stadig.

Det økonomiske Selskab i Nysted. Stiftet i 1771.

Det nyttige Selskab for Bergenhus. Stiftet i 1773.

Syndmørs praktiske Landhusholdningsselskab. Stiftet i 1773 og ophørt i 1779.

Det romsdalske praktiske Landhusholdningsselskab. Stiftet i 1776.

Stavanger Amts Landhusholdningselskab. Stiftet i 1776.

Det inderøiske Landhusholdningsselskab. Stiftet i 1776 og ophørt i 1782.

Bratsberg Amts økonomiske Opmuntringsselskab. Stiftet i 1777.

Det aggershusiske patriotiske Selskab. Stiftet i 1778 og ophørt i 1790.

Næstveds patriotiske Selskab. Stiftet i 1780 og ophævet i 1809.

Det christiansandske økonomiske Selskab. Stiftet i 1782 og opløst i 1790.

Die schleswig-holsteinische patriotische Gesellschaft. Stiftet i Kiel i 1786 og reetableret i Altona i 1812. Opløst i 1858.

Det topografiske Selskab for Norge. Stiftet i 1791 og blev i 1809 reetableret som Det kongelige Selskab for Norges Vel. Det eksisterer stadig.

Det patriotiske Præmieselskab i Kalundborg. Stiftet i 1792 og opløst i 1819.

Det økonomiske Velfærdsselskab. Stiftet i 1796.

Det danske og norske patriotiske Selskab. Stiftet i 1803.

Selskabet for Aggers Sogns Vel. Eksisterede i 1808.

Selskabet for Asker Præstegælds Vel. Stiftet i 1808.

Selskabet for indenlandsk Kunstflid. Stiftet i 1808.

Selskabet til Oplysningens og Industriens Fremme i Lolland-Falsters Stift. Stiftet i 1809.

Selskab for Industri og Husflid i Holsteinborg Grevskab. Stiftet i 1809.

Christiania Sogneselskab. Stiftet 1810.

Randers Amts Husholdningsselskab. Stiftet i 1810 og eksisterer stadig.

Fyns Stifts patriotiske Selskab. Stiftet i 1810 og eksisterer stadig.

Ålborg Stifts og Amts økonomiske Selskab. Stiftet i 1810.

Århus Amts økonomiske Selskab. Eksisterede i 1810.

Det økonomiske Velfærdsselskab i Viborg. Eksisterede i 1810.

Selskabet til Bondevelstands Fremme i Øster Flakkenberg Herred. Eksisterede i 1811.

Det økonomiske Selskab i Holbæk Amt. Stiftet i 1812.

Berg Præstegælds Agerdyrknings- og Industriselskab. Stiftet i 1812.

Møns Lands økonomiske Selskab. Stiftet i 1813.

Understøttelsesselskaber

Det forenede Understøttelsesselskab Borgervennen af 1788. Stiftet i København. Eksisterer stadig.

Præmie- og Understøttelsesselskabet for tro Tjenstetyende. Stiftet i København i 1786.

Selskabet til understøttelse af ugifte Fruentimmer i København. Stiftet i 1793.

Die Unterstützungsgesellschaft in Altona. Stiftet i 1799.

Selskaber for uddannelse og oplysning

Det medicinske Selskab. Stiftet i 1772.
Det lollandske Læseselskab. Stiftet i 1782.

Selskabet for Borgerdyd. Stiftet i København i 1785 og ophørt omkring 1791.

Selskabet for Efterslægten. Stiftet i København i 1786.

Det nordiske topografiske Selskab. Stiftet i 1792.

Selskabet for Håndværksstandens Forædling. Eksisterede i 1792.

Præmieselskabet til at anføre den jødiske Ungdom til Kunster og Håndværker. Stiftet i København i 1793.

Det islandske Landoplysningsselskab. Stiftet i 1794.

Selskabet for Druknedes Redning. Stiftet i København 1796.

Selskab til Oplysning og gode Sæders Udbredelse. Det lå i Christianssands Stift og eksisterede i 1800.

Det bornholmske Efterslægtsselskab. Stiftet i 1805 og eksisterer i dag som Bornholms landøkonomiske Forening.

Det veterinære Selskab. Stiftet i 1807.

Hjælpeselskabet i Røgen Sogn. Stiftet i 1811.

Oversigten er baseret på en systematisk gennemgang af Bibliotheca Danica, Dansk Landbrugsbibliografi, registraturen til Den rubinske Samling på Institut for Historie, KU, og anden faglitteratur og arkivalier. Selskaberne er anført i kronologisk rækkefølge. Pga. datidens uens staveformer er der her anvendt nutidig stavemåde. Oversigten er af foreløbig karakter. I de tilfælde, hvor der er usikkerhed om, hvornår et selskab er blevet stiftet, er derfor blot anført, hvornår det tidligst bliver nævnt. Flere af selskaberne havde en kort levetid, og ofte kender vi kun til deres eksistens på anden hånd, f.eks. når der refereres til dem gennem andre selskaber. Andre har efterladt sig betydelige mængder af arkivalier og publikationer.

Noter

1. Se bl.a. Rudolf Vierhaus: »Patriotismus« – Begriff und Realität einer moralisch-politischen Haltung, R. Vierhaus (udg.): Deutsche patriotische und gemeinnützige Gesellschaften, München 1980, s. 9; Christoph Prignitz: Vaterlandsliebe und Freiheit, Wiesbaden

- 1981, s. 2; Maurizio Viroli: For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism, Oxford 1995/1997, s. 1-17; Tidsskriftet »Nations and Nationalism« 1997, bd. 3, s. 139-143.
2. Redegørelsen er baseret på medlemsfortegnelser trykt i »Nestveds patriotiske Selskabs Love«, Sorø 1781; C.E. Mangor: Efterretning om Nestveds Patriotiske Selskab, København 1782, samt en utrykt medlemsfortegnelse, opbevaret i selskabets arkivalier: Næstved byfoged, afdeling O, Landsarkivet for Sjælland m.m. (herefter LAK).
3. Holger Lund: Selskabet for Borgerdyd. Et bidrag til dansk Kulturhistorie, København 1885, s. 5, 157 og I-XV.
4. Kai Detlev Sievers: Patriotische Gesellschaften in Schleswig-Holstein zwischen 1786 und 1829, s. 124-125, R. Vierhaus som anført i note 1.
5. P. Bech: Tale, holden i det patriotiske Selskab i Kallundborg, København 1794, s. 9. Her og i de følgende citater er den originale staveform bibeholdt.
6. Kalundborg rådstuearkiv: Det patriotiske præmieselskabs regnskaber. Selskabets protokol, LAK
7. Edvard Holm: Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18de Aarhundrede (1784-1799), København 1888/1975, s. 23-24 og 94-95; Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757-1919, København 1936, første del s. 32-33; Ole Feldbæk: Denmark, Dann & Diwiddy (eds.): Nationalism in the Age of the French Revolution, London 1988, s. 90.
8. Selskabet for Borgerdyd. Dets Love. 1785. Første Capitel §1. De øvrige selskaber havde lignende formuleringer i deres lovsæt.
9. Uddrag fra Landhusholdningsselskabets Aktiviteter, Kjøbenhavnske Lærde Efterretninger, 1791, s. 338. Se også A.C.H. Niemann: Vorschläge, Hofnungen und Wünsche zur Beförderung der Landeskunde, der Nationalbildung und der Gewerbsamkeit in den Herzogthümern Schleswig und Holstein, Flensburg & Leipzig 1786, s. 63.
10. Sammenlign med R. Vierhaus som anført i note 1 og Hans Hubrig: Die patriotischen Gesellschaften des 18. Jahrhunderts, Weinheim 1957.
11. Nestveds Patriotiske Selskabs Love som anført i note 2, s. 22. Love for det Patriotiske Præmie-Sælskab i Callundborg, København 1793, forteale.
12. Grundlove antagne af Selskabet for Borgerdyd, 1785, indledningen og afsnit syv.
13. Forordningen er trykt i Jacob Henric Schou: Alfabetsk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve, samt andre trykte Anordninger, som fra 1670 ere udkomne, Del VIII, s. 362-370.
14. Selskabet for Borgerdyd. Dets Love, 1785, Andet Capitel §3.
15. Helge Nielsen: Folkebibliotekernes forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770'erne til 1834, København 1960, s. 135.
16. A.H. Stibolt: Talen hvormed Sælskabet for Borger-Dyd blev aabnet, København 1785, s. 5.
17. Selskabet for Borgerdyd. Dets Love., 1785, Andet Capitel, §10 og Tredie Capitel, §1.
18. Patriotten. Et Maanedsmagasin af blandet Indhold. Udgivet af landsdommer Hoff, Kbh. 1811-13, s. 16 og 201. Magasinet var talerør for de patriotiske selskaber.
19. C.E. Mangor som anført i note 2, s. 1, 3 og 8 og L. Satterup, N.R. Suhr og L.J. Benzou: Korte Afhandlinger over vigtige Sandheder. Udgivet ved det lollandske Læseselskab, 1782, s. 16.
20. Borgervennen, Siette Aargang 1793-94, s. 167.
21. J.G. Herder: Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, Berlin 1965 (originaludgave 1784-1791), Siebente Buch, afsnit 2, s. 255 og 261, Neuntes Buch, afsnit I, s. 336.
22. Kjøbenhavnske Lærde Efterretninger, 1791, s. 337.
23. C.E. Mangor som anført i note 2, s. 65-66.
24. Kommercekollegiet, pakke 895: Diverse sager vedrørende Linned- og Sejldugsmanufaktur, Rigsarkivet
25. Næstveds patriotiske Selskabs arkivalier som anført i note 2, brev dateret Næstved 17.3.1794 fra inspektør Lund til Bielke.
26. Dette afsnit er delvist baseret på en artikel, jeg tidligere har udgivet i Meddelelser fra Thorvaldsens Museum 2001.
27. Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 1787 s. IX.
28. A.C.H. Niemann som anført i note 9, s. 25, 44, 48, 52, 54, 57, 71, 75 og 87
29. Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 1787 s. XII.
30. W.E. Christiani; Ueber die Leibeigenschaft, nach Gründen des Naturrechts, Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 1787, s. 134-166.
31. Se også Ruth Hemstad: Historie og nasjonal identitet. Kampen om fortiden i det dansk-tyske grenseland 1815-1840, KULTs skriftserie nr 57, Oslo 1996, s. 44.
32. Se Ole Feldbæk og Vibeke Winge: Tyskerfejden 1789-1790. Den første nationale konfrontation, Ole Feldbæk (red.): Dansk Identitetshistorie. Bd. 2, s. 9-109, København 1991.
33. Månedskorrespondenten Haderslev 1790-91, s. 91-105.
34. S***** (navnet er ikke angivet): Tale holdt

- den 31. Martii 1785 i Selskabet for Borgerdyd, s. 4-5.
35. Bl.a. W.E. Christiani som anført i note 30, især s. 135 og 143.
36. N.R. Suhr: Tvilling-Rigets lykkelige Forfatning I Forhold til andre europæiske Nationer. En Tale holden i det Kallundborgske patriotiske Selskab, København 1793, s. 12-13.
37. M. Violi som anført i note 1, s. 72, 75, 77 og 84.
38. Se bl.a. Th. E. Bartholin: Tale holden på Kongens Fødselsdag d. 29.1.1796 i Det patriotiske Præmie-Selskab i Callundborg, s. 7.
39. Denne opfattelse kom bl.a. til udtryk ved modtagelsen af Frederik 6. på en kongerejse til hertugdømmerne i 1815: Befolkningen havde her udsmykket deres huse med bannere, hvorpå der stod »*Ewig Treue*«. Jf. Neue Schleswig-Holsteinischen Provinzialberichte 1815 s. 436-38.
40. Povl Bagge og Povl Engelstoft (udg.): Danske politiske Breve Bd. 1, 1830-1840, København 1945.
41. Kjøbenhavnske Lærde Efterretninger Aar 1791, s. 417.
42. Øystein Sørensen: Frihet og Enevælde, Oslo 1983, s. 34-38; Jens Arup Seip: Teorien om det opinionsstyrte enevælde, (Norsk) Historisk Tidsskrift 1957-58, s. 410.
43. C.E. Mangor som anført i note 2, Fortale.
44. Emanuel Balling: Patrioten. Et originalt dansk Ugeblad, København 1782, s. 22 ff. Patrioten var ikke organ for et patriotisk selskab, men Balling var sekretær i Borgerdydsselskabet. Henvisningen til Sneedorff refererer sandsynligvis til, at han i Den patriotiske Tilskuer forsvarede det danske sprog, bl.a. 1761, s. 721 ff. Sneedorff fremhævede dog også gode handlinger på bekostning af fødested og sprog, eksempelvis i Den patriotiske Tilskuer, 1761, s. 7. Han var altså ikke entydig på dette punkt.
45. Borgervennen 1789, s. 77. Se også M***** (navnet er ikke angivet): Tale holdt den 9. Jan. 1785 i Selskabet for Borgerdyd, s. 17.
46. N.R.Suhr: Tale holden i det Patriotiske Præmie-Selskab i Kallundborg. København 1792, s. 7-11.
47. Christen Henriksen Pram og Knud Lyne Rahbek: Minerva. Et Maanedsskrift, 1785, s. 25.
48. Grundlove antagne af Selskabet for Borgerdyd. 1785, indledningen og afsnit syv.
49. Grundlove antagne af Selskabet for Borgerdyd, 1785, Artikel VI. Denne bestemmelse førte dog til protester. Blandt andre polemiserede K.L. Rahbek mod den i Minerva 1785, s. 105.
50. Tyge Rothe: Til Publikum: Om Selskabet for Borgerdyd, København 1785, s. 12.